

Ana Hatlarıyla Friglerde Din

A General View On Religion In The Phrygia

Fatma Birecikli*

Özet

Bu çalışmada, Frig Devletinde dini düşünce ve hayat hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Din bir toplumun en önemli değerlerindedir. Bilindiği üzere M.Ö.13. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da yaşadığı anlaşılan, fakat MÖ.8. yüzyılda büyük bir güç haline gelen Frigler, başta Hititler olmak üzere, Mitanni gibi M.Ö.2. binyılın büyük devletlerini çökerten Ege göçlerinden sonra Anadolu'nun siyasi güçlerinden biri olmuştur. Frigler'in bugün artık Herodotos ve Strabon'un da bildirdikleri gibi Trak asıllı bir kavim oldukları çağımız bilginlerinin çoğu tarafından kabul edilmiştir. Arkeolojik buluntularda ise Trakya ve Makedonya'daki Tümülüslerin ve içlerindeki eşyalarla Frigler'in kullandıkları eşyalar benzerlikler göstermektedir. Arkeolojik kanıtlar antik zamanlarda Frigler'in Ana Tanrıça dedikleri inançlarına dair bulgular ortaya koymuştur. Frigler tarafından Kybele (Cybele) olarak bilinen büyük Frig Ana Tanrıçası Anadolu'da doğa tanrılarından sadece biri idi.

Anahtar Kelimeler: Frig, Din, Tümülüs, Gordion, Kybele.

Abstract

This study includes general assessment of information about the religious thought and life in the Kingdom of Phrygia. Religion is the most important value of a society. As it known the Phrygians have a special place in Anatolia. They have appeared in Anatolia from the end of the 13th century B.C. and became a major power in the 8th century B.C. They became a political power of Anatolia after Sea Peoples Migration which destroyed such great states of the Second Millennium B.C. as Hittites, Mittannies. It has already been accepted by many of the contemporary scholars that Phrygians was a tribe of Thrac origin as we are informed by Herodotos and Strabon. Also as far as archeological excavations indicated that there are indications that the artifacts used by tumulus in Thracian and Macedonia were similar to those used by Phrygians. In ancient times, archaeological evidence for Phrygian religious cult indicates that the major divinity was Mother Goddess known to the Phrygians as Kybele (or Cybele) was the great Phrygian Mother of the Gods, a primal nature goddess of Anatolia.

Key Words: Phryg, Religion, Tumulus, Gordion, Kybele.

Giriş

Her ilmin bir metodu vardır. Metod, doğruya ulaşmak için takip edilen yoldur. Tarihçi çalışmalarda, ciddi bir araştırma yapılabilmesi, ancak bilimsel araştırma metodlarının bilinmesi ile mümkündür. Her tarihçi bilgisi ve kabiliyeti ölçüsünde tarih metodolojisini kullanmak durumundadır. Bunlar: Konunun tespiti ve sınırlandırılması, Kaynakların tespiti, tasnif, tahlil ve tenkid, terki ve telif'tir. Orijinal bir eser ancak tarihçinin sahip olduğu yetenekler -tarih formasyonu, terminoloji, kaynak dili- ile onun metod bilgisinin terki neticesinde ortaya çıkar. Bu çalışmada objektiflik ilkesine bağlı tarafsız bir tarih metodu ile hadiselerin ele alınarak incelenmesi tarihçilik mesleği açısından zaruri

*Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Mezunlu.
e-mail: fatmabirecikli@gmail.com

Gazi

Akademik
Bakış

215

Cilt 4 Sayı 7
Kış 2010

görülmektedir. Her tarih çalışması bir bakıma mazinin yeniden inşa edilmesi demektir. Ne derece titiz olursa olsun hiçbir araştırma mükemmeliyete erişebilmiş değildir. Bir tarih tetkikinden beklenen kendisine konu olarak seçtiği mesele üzerine yeni ve manalı birkaç çizgi getirebilmesidir. Frigler’de din konusu gibi geniş kapsamlı konuları bir makalede toplamanın kusur ve eksiklikleri de beraberinde getireceği muhakkaktır. Ayrıca her yıl yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar da bu konudaki bilgilerin hızla yenilenmesini sağlamaktadır. Buna rağmen Frigler’de din konusu Eskiçağ tarihi araştırmacıları için ilgi uyandıran bir konudur.

Eskiçağ Toplumlarında Dine Genel Bir Bakış

İnsanoğlunun bilinen tarihinden bugüne kadar din her zaman çok önem verilen bir konu olmuştur. Bu durum, elbette ki insanlığın bir parçası olan Türkler için de geçerlidir. Fakat Türkler, dine ne kadar önem vermiş olurlarsa olsunlar, din ve inanç bakımından genellikle bağınaz olmamışlardır. Gerek kendi içlerinde, gerekse yönetimlerindeki yabancı toplumlar için din ve inanç konusunda gösterdikleri geniş hoşgörü, Türk milletinin en belirgin özelliklerinden biridir. Tarih boyunca din, değişik açılardan, değişik ilişkileri, değişik biçimlerde sunan bir olgu olarak mevcudiyetini sürdürmüştür.¹

Antik dünyanın insanları tabiat şartlarının oluşturduğu afetlerle karşılaştıkları zamanlarda, tabiatın elde ettikleri bereketli ürün sonrasında, doğum, ölüm ve hastalık gibi durumları kendilerine izah edemediklerinde, ayrıca istek ve emellerinin gerçekleşmesi dileğinde buldukları durumlarda ve bunlara benzeyen hallerde çaresiz kalıp, insanüstü güçlere inanmak ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu ihtiyaç ise, insanların her konu için ayrı bir tasavvur geliştirmesine ve bu tanrılara inanmasına sebep olmuştur. Böylelikle “*politeizm*” (çok tanrıcılık) doğmuştur.² Eskiçağ insanının hayatıyla bütünleşen bu inanç şekli, birçok dünya toplumunda binlerce yıl varlığını sürdürerek, tek tanrılı kutsal dinlerin doğmasına kadar devam etmiştir.

Bu cümleden anlaşılacağı üzere, Antik dünyanın birçok diğer toplumları gibi, Mezopotamya toplumlarının dini inanç şekli de çok tanrılı bir sisteme dayanmaktadır. Bu kültürde insanların yaşamı, tanrı ve tanrıçalar ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Bu nedenle de hemen her antik kentte belirli bir tanrı ya da tanrıçaya ithaf edilmiş inanç (kült) merkezlerinin olması dikkat çekmektedir. Mezopotamya inanç sistemi irdelendiğinde tapınılan tanrıların bir kısmının Sumer, diğer kısmının ise Sami orijinli tanrılar oldukları görülmektedir. Bu tanrılar arasında ilk sırayı Sumer ve Akad kentlerinin tanrıları alıyordu ki, onlara “*büyük tanrılar*” denilmekteydi. Söz konusu büyük tanrılar şu şekilde sıralanmaktaydı; Sumerler’in baş tanrısı olan ve aynı zamanda yeryüzünün de tanrısı olarak kabul edilen ENLİL, Sumer’in ünlü şehirlerinden biri olan Uruk’un ve dolayısıyla bütün Sumer dünyasının gök tanrısı ANU, Eridu şehrinin, de-

1 Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s.129.

2 Selçuk Gür, *Antik Dünya’da Günlük Yaşam*, Yayıncılık Matbaası, Antalya 2005, s.45.

nizlerin ve yeraltı sularının hâkimi olan EA. Büyük tanrıların dışında, bütün memleketlerde ibadet edilen, görev ve nüfuzları farklı olan başka tanrılar da vardı. Örneğin Sippar kentinin de tanrısı olan güneş tanrısı Şamaş, ay tanrısı Sin, çoban tanrısı Dummuzi ya da Tammuz, bolluk, bereket, doğa ve cehennem tanrıçası İhtar ya da Sumerler'in dilindeki adıyla İNANNA, bu tanrıların önde gelenleri arasında yer almaktaydılar.³ Bunlardan güneş tanrısı Şamaş, ay tanrısı Sin ve yıldız tanrısı olarak da bilinen İhtar, Sami teslisini (üçleme) oluşturuyorlardı. Şamaş aynı zamanda adaletin de tanrısıydı. Mezopotamya toplumlarında, doğa olaylarını yöneten tanrıların yanında, hastalıkları ve ölümlü getiren, insanlara günlük işlerinde yardım eden sayısız iyi ve kötü tanrılara da inanılıyordu. Bu insanlar, kötü ruhlardan kurtulmak için büyü törenlerine özel bir ehemmiyet vermişlerdir.⁴

Frig Uygarlığı

Frigya'nın tarih öncesi çağlardan itibaren iskân bölgesi olduğu Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç çağlarına ait buluntularla kanıtlanmış durumdadır. M.Ö.2. binde bölge'de Hitit egemenliği vardır. Daha sonra M.Ö.1200 yıllarında Hitit Devleti yıkılır.⁵ Hitit İmparatorluğu'nun çökmeye başladığı yıllarda, Anadolu kuzeydoğudan Kafkaslar, batıdan da Boğazlar üzerinden gelen birtakım göçmenlerin etkisi altına girmeye başlamıştı. Doğudan gelenlere Muşki deniyordu ve Elazığ yöresine yerleşmişlerdi. Batıdan Makedonya'dan gelenler ise Bryg ya da daha çok Frig adını taşıyorlardı. Bunlar da Çanakkale Boğazı'nı aşmış Marmara Denizi'nin güney ve güneydoğu kıyılarına yerleşmişlerdi. Her iki halk da, beylerin etrafında kümelenmiş çeşitli boylardan oluşuyordu. Yavaş yavaş Orta Anadolu'ya doğru harekete geçen bu boylardan Frigler, M.Ö.10. yüzyıl içinde Polatlı yöresine, yani sonraları başkent yaptıkları Gordion'a varmışlardı.⁶ Gordion önemli bir doğu-batı güzergâhı üzerindedir ve Lidya ile Persler gibi büyük güçlerin arasında kalmıştır.⁷ M.Ö.8. yüzyılda bölgede merkezi Gordion olmak üzere güçlü bir devlet kuran Frigler, 1 yüzyıldan fazla süre egemenliklerini devam ettirmişlerdir. Arkeolojik buluntuların da yardımıyla Frig Krallığı'nın sınırlarının güneyde Burdur çevresine, kuzeyde Zile Maşathöyük ve Samsun yakınlarında Akalan'a kadar genişlediği görülür. Kızılıрмаğın doğusunda Boğazköy, Alishar, Alacahöyük, Kültepe ve Göllü Dağ'da da Frig yerleşimleri olduğu buluntular sonucu ortaya çıkmıştır.⁸ Gordion en parlak dönemini kral Midas'ın zamanında yaşadı.⁹ Frig Krallığı kalenin içerisinde ve kuvvetlendirilmiş bir mev-

3 Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007, s.175.

4 Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006, s.69.

5 Ebru Parman, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, T.C. Anadolu Üniversitesi yayını, Eskişehir 2002, s.15.

6 Hasan Tahsin Uçankuş, *Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*, KB. Yayınları, Ankara 2000, s.568.

7 Matt Glendinning, "Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007, s.185.

8 Ebru Parman, *a.g.e.*, s.15.

9 Celal Tuna, *Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.53.

Görüş

Akademik
Bakış

217

Cilt 4 Sayı 7
Kış 2010

kideydi. Etrafı tamamen surlar ile çevrili bu erken hisar aynı zamanda karmaşık bir merdiven sistemiyle de ilişkiliydi. Frig Krallığı döneminde çevresi güçlendirilmiş, kale tipi bir yerleşme vardı.¹⁰ Kimmerler, M.Ö.676 yılında Frig egemenliğindeki toprakları istila ederek başkentleri Gordion'u ele geçirmişlerdir. En görkemli çağını yaşayan Frig Devleti'nin Kimmerler tarafından ortadan kaldırılışı istila halinde vuku bulan Kimmer göçünün ne kadar etkili olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.¹¹ M.Ö.7. yüzyılın birinci çeyreğinde Kimmer akınlarına karşı koyamayan Frig Devleti çökmüştür. M.Ö.6. yüzyılda Anadolu'da başlayan Pers egemenliği boyunca Frigya bölgesi önce *İon-Lidya* satraplığına daha sonra da *Daskylaion* (Ergili-Bandırma) satraplığına girmiştir. Büyük İskender M.Ö.4. yüzyılda Anadolu'ya gelip Persleri yenerek bütün Frigya'yı egemenliği altına almış; böylece Frigya'da Helenistik çağ başlamıştır.¹²

İlk kez Ekrem Akurgal'ın ortaya attığı, arkeoloji dünyasında istisnasız kabul gören ve kendisine büyük ün getiren sava göre: Anadolu'nun ilk dünya devleti olan Hitit Krallığı'nın M.Ö.1200 dolaylarında "deniz halklarının arkalarında bir ateş topu bırakarak" gerçekleştirdikleri acımasız bir saldırıyla yıkımının ardından, Eski Anadolu'nun bu güçlü uygarlığının yeşerdiği Sakarya-Kızılırmak yayı arasında kalan topraklar tümüyle terkedilmiş; 400 yıl boyunca da hiç yerleşilememiştir. Bu süreç Anadolu'nun "Karanlık Çağ"ıydı; ve o zamana dek geçerli olan, K. Bittel'in Boğazköy ve Alişar için öngördüğü "en az 100 yıllık karanlık"; ya da herkesçe kabul gören "Anadolu Yaylası tarih, kültür ve sanatının Hititlerin çöküşünden sonra, bu çöküşte paydaş Frigler'le kesintisiz sürdürüldüğü" görüşü, Bittel dahil, geçerliğini yitirecekti.

Akurgal savının Anadolu arkeolojisi yönünden köktenci nitelikte çok önemli sonuçları da vardı: Uzun süren "karanlık"la Hititler'i hiç tanıyamayan Friglerin geçmişle bağları kopmuş; Anadolu, kültür ve sanatta ilk bu Trak halkıyla yönünü Batı'ya çevirmişti. Anayurtlarından Anadolu'ya hemen hiçbir şey taşımayan bu göçebe budun, kültürel değerleriyle sanat ürünlerindeki yaratıcı, yönlendirici gücü Ege'deki "Yunan" etkisine borçluları.¹³ Frig toplumu hakkında fazla bilgimiz yoktur. Homeros Trak kökenli bu insanları savaşçı bir ulus olarak niteler. Göçebe kökenleri nedeniyle, usta süvari oldukları anlaşılan Frigler, uçları öne eğik serpuşlar takar, bir kollarında küçük kalkanlar ve uzun bir mızrak taşırlardı. Piyadeler ise, çoğu kez dizlere kadar çıkan işlemeli çoraplar ve kısa eteklik ile dize inen dar bir şort giyerlerdi. Çok daha sonraları cesaret ve enerjiden yoksun, köle ruhlu bir halk olarak tanınmışlardır.¹⁴ Gordion bir süre tipik

10 Dietrich Berndt, "Caroline Henriette Emilie Haspels ve Frigya", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007, s.41.

11 İlhami Durmuş, "Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu'da Türk Varlığı", *Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s.87.

12 Ebru Parman, *a.g.e.*, s.15.

13 Fahri Işık, "Karanlık Dönem'in Aydınlığı ve Frig Sanatının "Anadoluluğu" Üzerine", *Anadolu/Anatolia*, Sayı 24, 2003, s.21.

14 Veli Sevin, *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s.248.

bir batı Anadolu kasabası olarak kalmıştır. 8. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise, boyalı çömlekler, Urartu tipi kazanlar, güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye bağlantılı fibulalar (çengelli omuz iğnesi veya broş) biçiminde doğu etkisinde ani bir artış görülür. Bunların belki de en önemlisi, Gordion'a Yunan malları ithalinden önceki bir dönemde, bu doğa özellikleriyle bağlantılı olarak alfabetik yazının görülmesidir.¹⁵ Hint-Avrupa kökenli bir dil kullanan Frigler'in Fenike'den alınmış bir harf yazıları vardı. Okunabilmekle birlikte henüz anlayışlamayan Frig diline ilişkin yazıtlar daha çok kaya anıtları üzerine kazınmıştır. 8. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Frigya'da kullanılmış bu alfabe batı komşuları Lidyalılar ve Yunanlılar'inkine çok benzemektedir.¹⁶ Frig dili kutsal sayılmış olmalıdır, zira köylerdeki eski dini törenler şüphesiz hala bu dille yapılıyordu. Gerçekte, Frig dili Roma Dönemi boyunca, Hıristiyanlık Anadolu'nun eski yerel dillerine son verene kadar kırsal kesimde kullanılmaya devam etmiştir.¹⁷ Frigler çanak, çömlek ve dokumacılık sahalarında çok ilerlemişlerdi.¹⁸ Tarihi kaynaklar bize Frigler'in müzik alanında son derece başarılı olduklarını gösteriyor.¹⁹ Frigler, marangozluk ve madencilikte çok ustaydılar. Orta Anadolu koyunlarının kaliteli yünleri dokumacılığın; orman zenginliği ise marangozluğun gelişmesine neden olmuştu. Gordion tümülüslerinde bulunan, çivi kullanmadan birbirine geçmelerle tutturulan panolar ve mobilyalar, çoğu kez Frigler'e özgü geometrik bezekli oyma ve kakmalarla süslenmiştir. M.Ö.8.-7. yüzyıllarda, Frigler'in Eskiçağ dünyasının büyük bir bölümüne dağılmış, dışsattım malları arasında tunç eşyalar önemli bir yer alıyordu.²⁰

Frig Dini ve Tanrıları

Frigler Anadolu'ya girdikleri zaman Orta Asyada bütün Türk uluslarının ortak inançları natorizm (tabiat kuvvetleri) ve ona bağlı yıldız ve burçların simgesi hayvanlara Tütemizm dinine bağlı idiler. İsimleri dinlerini açığa vurmaktadır. Frig, Filik, Frigli... Ongunları olan hayvan tiftik keçisi, Friglerle birlikte Anadolu'ya gelmeleri plastik sanatlarda heykelcilik, koku kabı ve kabartmalarda keçi resimleri çokça yapılmış olması bundandır. Sonraları ormanlar ve çobanlar tanrısı PAN yarı insan yarı keçi olarak canlandırılmış tapınaklara girmiştir. PAN, küçük keçi boynuzlu uzun sakallı (tıpkı keçi gibi), göbeğinden alt tarafı keçi tüylü ve çataltırnak ayaklı bir ihtiyar biçiminde heykelleri yapılmıştır. Ormanlarda çalılıkların arasından birden bire görününce insanları ve sürüleri kaçırttığı için bu çeşit kaçışa panik adı verilmiştir. Çok kere kaval veya ağız mızıkası çalar, çapkın huylu, eğlence düşkününü bir tanrı olarak sevilir

15 J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001, s.175.

16 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, a.g.e., s.255.

17 Thomas Drew-Bear, "Yeni Frigçe Yazıtlar", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007, s.170.

18 Tolga Ulubaş/ Sezgin Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, Kayhan Matbaası, İstanbul 2007, s.23.

19 İzzet Çıvgın/ Remzi Yardımcı, *İlkçağ Tarihi*, Maya Akademi, Ankara 2007, s.64.

20 Hasan Tahsin Uçankuş, *Tarih Öncesi*, a.g.e., s.569.

Görüş

Akademik
Bakış

219

Cilt 4 Sayı 7
Kış 2010

ve sayılırdı.²¹ Frigler'in çok tanrılı bir dinleri vardı; Güneş Tanrısı Sabazios ile Ay Tanrısı Men bunların en tanınmışlarıydı. Ancak Frigler denince, akla hemen gelen tanrıça, Agdistis, Matar Kubile (Büyük Ana) ya da Kubile denen Kybele'dir. Kybele, Frigler için doğa tanrıçası, hatta doğanın bizzat kendisiydi.²² En önde gelen kutsal hayvanları yırtıcı bir kuş ve arslan olan tanrıçanın Attis adında bir sevgilisi vardı. Tanrıçanın Attis'e her yıl ancak ilkbaharda kavuştuğuna, böylelikle de doğaya yeni bir yaşam geldiğine; onu yitirdiği aylarda ise doğanın kış uykusuna yattığına inanılıyordu.²³ Anadolu'da yoğun olarak pagan tanrı ve tanrıçaların günlük hayata ve insanlara etkileri, ilişkileri, kehanetleri somut olarak yazıtlarda ve diğer buluntularda açıkça ve bol miktarda izlenebilmektedir. Pagan dinlerinin Anadolu'daki çeşitliliği üzerine değişik yorumlar, genel ve ayrıntılı araştırmalar, malzeme ve veriler kadar boldur. Antik yazar Strabon'a göre: Frigler genel olarak Tanrıça Rea'ya taparlardı. Değişik adlar vererek tanrıların anası Angdissis, Büyük Frigya tanrıçası Kybele, ya da sadece Ida, Dyndyma, Spilos veya Pessinus gibi Kybele kültürünün bulunduğu kutsal mekânlara göre adlandırılırdı.²⁴ Anadolu Tanrıçası Kybele tarihe Frig tanrıçası olarak da geçmiştir. Kybele kutsal alanları, çoğunlukla kayaların üzerine yapılmaktaydı.²⁵ Friglerin kayalara oyulmuş diğer bir dinsel yapı türü, genellikle doğuya bakan kaya merdivenlerdir. Bir çeşit oturma yerine doğru çıkan bu merdivenlerin sunak olarak kullanıldığına inanılır. Kybele aynı zamanda genç kızların da koruyucusudur. Tanrıçanın en büyük tapınma yeri, Pessinus'ta idi.²⁶ Frigler bu tanrıçayı öyle benimsediler ki, tüm devlet ve ülkelerini Pessinus Kybele'nin mülkü saydılar. Bunun sonucunda, aslında çok köklü bir Anadolu tanrıçası olduğu halde Kybele tarihe bir Frig tanrıçası olarak geçti; kral Midas tanrıçanın oğlu ve Pessinus'taki tapınağın kurucusu sayıldı. Tapınımı Roma İmparatorluk Çağı'nın içlerine değin sürdü.²⁷ Frigler olasılıkla hem erkek hem de dişi çok sayıda tanrıya tapıyorlardı. Ancak sadece bir tanrı insan suretinde tasvir edilmiştir. Bunun adı "Anne" anlamına gelen tanrıça "Matar"dır. "Matar" ismi çeşitli Frig yazıtlarında, çoğunlukla tanrıçayı tanımlayan bir sıfat ya da lakap ile birlikte görülür. Bu lakaplar arasında en sık rastlananlardan biri, Frig dilinde muhtemelen "dağ" demek olan "Kybeleia"dır ve tanrıçanın eski Yunan'daki ismi Kybele'nin de kaynağıdır. Frig tanrıçası Matar her zaman ayakta, ileri doğru bakan olgun bir kadın şeklinde betimlenmiştir; uzun bir elbise ve süslü bir başlık giyer; başlığının arkasından aşağıya doğru bir duvak inmektedir. Elinde tanrısalığına işaret eden bir dizi nesne ya da atribü tutar. Bunlar içki kabı veya kâsesi, yırtıcı kuş ve nar olması muhtemel yuvarlak bir objeden meydana gelir. Boğazköy'de bulunmuş iyi durumdaki bir tasvirinde, tanrıça iki

21 Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, Karınca Matbaacılık, Cilt 1, İzmir 1971, s.84, 85.

22 Hasan Tahsin Uçankuş, *Tarih Öncesi*, a.g.e., s.569.

23 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, a.g.e., 249.

24 Ebru Parman, a.g.e., s.21.

25 Tamay Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s.175.

26 Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s.133.

27 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, a.g.e., s.250.

yanında küçük erkek figürleri ile birlikte gösterilmiştir. Erkeklerden biri çifte flüt, diğeri lir çalmaktadır. Ankara/Etlik'te bir kabartmada ise tanrıça ellerini dua ya da korunma için havaya kaldırmış insan-hayvan karışımı bir cinle beraber betimlenmiştir. Bu tip geniş bir alanda karşımıza çıkar; Boğazköy, Ankara, Gordion ve Afyonkarahisar ile Eskişehir arasındaki Dağlık Frigya Bölgesi'nden bilinen örnekleri vardır.²⁸

"Karanlık" aydınlandığına göre, düşünce de Tunç Çağ'dan Erken Demir Çağ Anadolu'suna hiç kesintisiz gelenek sürmüş olmalıdır; bu bağlamda Hitit kral kültü de geleceğe kök sürmüş olmalıdır: Hitit tabletlerinde kral öldüğünde "tanrı oldu" yazar.²⁹ Bazı bulgular onların sanki ölmeden bu yüceliğe eriştiklerine, "tanrı kral" olduklarına iz verir.³⁰ Yeni Hitit krallarının ölünce tanrılaştıkları³¹ hem anıt mezarların konumundan ve döşemlerinden bilinir ve hem de kral yontularının biçiminde okunur; çünkü onların Malatya Kralı Sulumeli gibi M.Ö.12. yüzyılda Hitit tanrıları ya da tanrı kralları geleneğinde boynuzlu tanrısal başlık giymeleri ve örneğin Kargamış'tan "Atarsuhas" gibi, tanrılara özgü biçimde bir aslan ya da boğa üzerinde durmaları başka türlü yorumlanamaz; çünkü ayrıca, bunlardan Zincirli aslanlı altlığı ile Kargamış'ın boğalı altlıkları üzerindeki sunu çukurları, libasyon amaçlıdır. Frigler, tapındıkları Anadolu Anatanrıçası Kybele'nin Kubaba'dan uyarlanan adını ve resmini doğrudan Yeni Hitit öncüllerine borçludurlar. Bu nedenle kral kültürünün de aynı kaynaktan aktarılmış olması düşünülmür; çünkü kralın tanrısal özü Doğu'ya özgüdür, Frigler'in kaya anıtları düşüncesi birlikte borçlu oldukları diğer çağdaşı Urartular'ın kralları ve beyleri de bu geleneğin dışında düşünülmemelidir.³²

Frig Tapınakları

Eskişehir ve Afyonkarahisar arasındaki kutsal platoya, M.Ö.8. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasında, tanrıçanın tapınaklarını temsil etmek üzere, yapılmış olan bu kaya yapıları çok büyük bir emeğin ürünüdürler. Frigler'in, Kybele'ye ne derece önem verdiklerinin en güzel kanıtıdır. Üzerlerinde bazen geometrik, bazen bitkisel, bazen de hayvan motifleri bulunuyor. Bu kaya yüzeylerinden en ünlüsü, kuşkusuz ki, MIDAS=Midas adını içeren Frigce yazıtı nedeniyle Midas Mezarı denen, 17 m. yüksekliğindeki Yazılı Kaya Anıtı oluşturur. Ancak bu anıt bir mezar olarak değil, yine bir tapınma cephesi olarak kullanılmıştır. Öteki Frig oyma kaya cephelerinde olduğu gibi, M.Ö.8. yüzyılın ikinci yarısına ait olan "Midas Anıtı"nın yüzü de doğuya bakar. Bir kaya yüzeyinin, tepeden aşağıya doğru işlenmesiyle oluşturulmuş bulunan bu süslü cephe, semerdamlı bir Frig

28 Lynn E. Roller, "Frig Dini ve Kült Uygulamaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007, s.141, 142.

29 Ahmet Ünal, "Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler", *Anadolu* 19, 1975/1976, s.176.

30 Peter Neve, *Hattuşa Stadt der Götter und Tempel, Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, 1993, s.85.

31 A.Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür Sanat Yayınları, 1992, s.327.

32 Fahri Işık, "Karanlık Dönem" *a.g.m.*, s.25.

Gazi

Akademik
Bakış

221

Cilt 4 Sayı 7
Kış 2010

tapınağının ön kesimini temsil eder. Bu cephenin en önemli bölümü, tanrıça heykelinin içinde durduğu kapı biçiminde bir kaya nişidir. Bu anıt aslında, Frigler'in Büyük Tanrıça'sı adına yapılmış bir kutsal alandır. Bu nedenle, anıtın merkezi bölümündeki nişin içinde, Kybele'ye ait bir heykelin durduğu sanılır.³³ Toprak Ana Kybele'nin en fazla tapınım gördüğü yer Pessinous (Ballıhisar) kentiydi. Bu kentte tanrıçanın gökten inmiş bir idol olduğu inancı hakimdi. Yine bu kentte tanrıçanın sevgilisi Attis ile birleştiği ve bunun tabiata can verdiği kabul görmüştü. Burası Frigler tarafından bir kült merkezi olarak benimsenmiş ve burada dini törenler düzenlenmiştir.³⁴ Eskişehir'in Sivrihisar ilçesi yakınlarındaki kentte tanrıçayı siyah meteorik bir taş temsil ediyordu. Frigler tanrıçaları için daha çok boğa kurban ederlerdi. Kütahya ve Eskişehir yakınlarındaki üçgen alınlıklı kimi kaya anıtları (Bakşeyiş, Maltaş, Deliktaş) bu türde kurbanlar için yapılmışlardır. Bir tapınak cephesini simgeleyen anıtların gerisinde derin bir kuyu bulunmaktadır. Tanrıça için kesilen boğaların kanı bu kuyularda biriktirilmiştir. Frigler bu tanrıçayı öyle benimsediler ki, tüm devlet ve ülkelerini Pessinus Kybelesi'nin mülkü saydılar. Bunun sonucunda, aslında çok köklü bir Anadolu tanrıçası olduğu halde Kybele tarihe bir Frig tanrıçası olarak geçti; kral Midas tanrıçanın oğlu ve Pessinous'taki tapınağın kurucusu sayıldı. Tapınımı Roma İmparatorluk Çağı'nın içlerine değin sürdürdü.³⁵ Kybele, kutsal anıtları, genellikle dağlardaki kayalık alanlara yapılırdı. Kaya anıtları, tanrıçanın tapınaklarını temsil ederdi. Büyük emek ürünü bazı kaya anıtlarının cepheleri kabartmalarla süslenmiştir. Bunlar üzerinde geometrik, bitkisel, bazen de hayvan motifleri yer alırdı. Üzerinde MIDAI=Midas adını içeren Frigce yazıtı nedeniyle Midas mezarı denen görkemli anıt Eskişehir yakınlarında Midas'ın kenti diye bilinen yerde bulunmaktadır. Bu anıt bir mezar değil, bir tapınma cephesi (açık hava mabedi) durumundadır.³⁶

Midas Çağı'nın biri gömüt, diğeri tapınak işlevli olan iki en tanınmış olan anıtsal kaya yapıtı, Aslantaş³⁷ ve Aslankaya³⁸, aslan ve Kybele birlikteliğinde birbirleriyle özdeştir. Aslanlar, kaya tapınağının "sella" anlamındaki mihrabı içinde bir kült yontusu gibi oturan Ana Tanrıça'yı her iki yanda arka ayakları üzerine kalkarak kuşatırlarken; mezar alnacında, gene her iki yandan, kapının ortasından yükselen soyut "Kybele" resmine uzanırlar. Aslankaya'nın tapınak olduğu kuşkusuzdur; Aslantaş'ın da gömüt odası olmasa, "tapınak" deneceğinden kuşku duyulamaz. Gerçekten de P.Z. Spanos'a göre, Aslantaş'ta "gömüt odası ikincil bir anlam içermektedir; bu nedenle de anıt, öncelikle dağların

33 Hasan Tahsin Uçankuş, Tarih Öncesi, a.g.e., s.572.

34 Selçuk Gür, İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler, Alfa Basım, İstanbul 2007, s.33.

35 Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi, a.g.e., s.249, 250.

36 Recep Yıldırım, a.g.e., s.132.

37 Fahri Işık, Doğa Ana Kubaba, a.g.e., s.13.

38 Taciser Tüfekçi Sivas, Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Ana. Ü.FEF., Eskişehir 1999, s.100.

tanrıçası Kybele ya da *orgiea thea* 'nın kült anıtı olmalıdır".³⁹ İki kaya anıtı arasındaki benzerlik, gömütün sol kaya duvarında bitmemiş bir aslan kabartmasının varlığıyla da vurgulanır; aslan, tapınağın sağ yan yüzünde de vardır. Tüm bu benzerlikler, işlevde de benzerliği düşündürürken, bey gömütünde tapınım ile ilişkin bu beklentiyi damdaki sunu çanaklı basamaklı sunak döşemi karşılar; ölü kültüne ilişkin bir açık hava tapınma alanı.⁴⁰ Sonuçta Aslantaş bir ölü tapınağı olarak saygı görür; tanrılaşmış yerel beyin kült anıtı olarak... Urartu'yla bağlantı, Atabindi Bey gömütünün damındaki kült döşemeleriyle ve buradaki "kaya işaretli" sunakların Frig Hamamkaya tapınak gömütü arkasındaki kült alanına doğrudan etkisindedir⁴¹ ve köken, Hitit'in Gavurkale'deki kral/prens mezarına dek iner.⁴² Hellenistan'da benzeri yoktur; çünkü Yunan düşüncesinde bir ölümlü tanrılaşmaz, "heroize" edilir, kahramanlaştırılır.⁴³ Bir başka önemli konuda Frigler'in Anadolu'luğu belgelenmiş olur.

"W.M.Ramsay'in eski bir savına göre, ölüleri tanrılaştırmak ya da bir tanrıya benzetmek Frigya'da eski ve yaygın bir gelenektir. Her mezar bir tapınak gibiydi" diye başlar M.Waelkens bir makalesine ve sonuçta, "ne yazık ki geç dönem literatüründe de sıklıkla ortaya çıkan" bu epigrafik yorumu "yanlış" olarak değerlendirir. Ancak "yanlışlık", Waelkens'in yönteminde; bir kökleşmiş Anadolu geleneği, "Yunan" düşüncesiyle değerlendirme tersliğinden kaynaklanır. Geç dönem Hellen yazıtlarda Frigliler'in "tanrılaşması" belli ki geleneğine sıkı sıkıya bağlılıktandır ve Frigliler'in yüreği Afyon çevresinde okunan bu yazıtların Ramsay yorumu, yukarıda erken zaman için vardığım bilimsel sonucun en somut belgesidir. Destansal yüceliğiyle bir insandan farklılaşan Frig Kralı Midas, başkent Gordion'da görkemli bir tümülüs mezarla da farklıdır; tıpkı kendisinden 650 yıl kadar sonra Kommagene Kralı I.Antiochos'un Nemrud Dağındaki mezarı üzerindeki benzer yığma tepeyle farklı olduğu gibi. Ve o, "Theos Dikaios Epiphanes", Fırat toprağında bir tanrı kralıdır. Anadolu'nun geç tanrı krallarına tümülüsü özel bir mezar biçimi olarak sunan düşünce, onun bir "tapınak" olduğu düşüncesini de sunmuş olmalıdır; "tanrılara özgü" olduğu düşüncesini...⁴⁴ Frigyalı Kibele rahipleri (Koribantlar), efsanelere göre tılsımlı taşlar kullanırlar, kehanet ustası, büyücü ve doktordular. Kybele kara taşı denilen taş ise tılsımlı taşların en ünlüsüdür. Pessinus kentindeki bu kara taş bir gök taşıydı ve M.Ö.204 de Roma'daki Platinus tepesindeki tapınağa taşınacaktı. Bu göktaş hala orada durmaktadır. Koribantlar günahahtan arındırma işlerini de yaparlardı.⁴⁵ Kybele kabartmaları, Aslankaya gibi kayadan oyulmuş anıtsal eserlerin küçültülmüş bir modelidir ve bu yapıtlar Ana Tanrıça'nın mih-

39 Fahri Işık, "Karanlık Dönem" *a.g.m.*, s.26.

40 Fahri Işık, "Likya Kaya Tapınakları", *a.g.m.*, s.121.

41 Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTK Yayınları, Ankara2000, s.100.

42 Fahri Işık, *Doğa Ana Kubaba*, *a.g.e.*, s.13.

43 Fahri Işık, "Likya Kaya Tapınakları", *a.g.m.*, s.175.

44 Fahri Işık, "Karanlık Dönem", *a.g.m.*, s.26.

45 Evin Esmen-Arda Kısakürek, *Bizimkiler Anadolu Merkezli Dünya Tarihi 2. Kitap M.Ö. 1800-M.Ö. 560 Devletler*, s.202.

Gazi

Akademik
Bakış

223

Cilt 4 Sayı 7
Kış 2010

rabı işlevindedir.⁴⁶ Öte yandan Göynüş'teki Aslantaş kaya mezarı da öncelikle Kybele'nin Kült alanı olarak yorumlanmıştır. Aslında o bir ölü tapınağıdır. Kral tanrılaştığı için bir kayaya benzetilmiştir. Geç dönem Frig yazıtlarında ölülerin tanrıya, mezarların tapınağa benzetilmesi, ancak erken dönemlerdeki geleneğin devam etmesiyle anlaşılabilir.⁴⁷

Frig Ölü Gömme Gelenekleri

Antik çağda her kavmin kendine özgü ölü gömme gelenekleri ve bu gelenekler arasında bazı farklılık ve ayrıcalıklar yapılan sistemli kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Frigler'de ölü gömme gelenekleri ve tarzı mezara bırakılan mezar eşyalarının çokluğu ve değişik malzemeler kullanılması açısından bazı farklılıklar oluştururlar. Frigler'de ölü gömme tarzında da bazı farklılıklar vardır. Tümülsüs içerisindeki oda mezarlara ölü bazen iskelet olarak bazende ölü'nün külleri oda mezarlara bırakılmıştır. İskelet olarak gömmenin yaygın olduğu Gordion'daki Frig tümülsüleri M.Ö.8. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başları arasına tarihlendirilmektedir. Bu nedenle M.Ö.8. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl arasındaki bu dönemde yani Kimmer istilası öncesindeki dönemde iskelet olarak gömmenin daha yaygın olduğunu görmekteyiz. Frig tümülsüslerindeki mezar odalarında iskelet olarak gömmenin yanı sıra, ölülerin yakılarak, küllerinin mezar odasına bırakılması sonucunda oluşan "kremasyon" dediğimiz bir gömme tarzı da mevcuttur.

Kremasyon işleminin şimdiye kadar bilinen ilk örneği; yaklaşık günümüzden 9 bin yıl öncesine tarihlenen bir avcı topluluğunun yerleşim yeri olan Niğde-Aksaray'daki Âşıklı Höyük'te 1991 yılında ortaya çıkarılmıştır. Anadolu'daki Hitit İmparatorluğunun yıkılmasından sonraki dönemi takip eden yıllarda Orta Anadolu'da Frig tümülsüslerindeki oda mezar geleneği yaygınlaşır. Ancak M.Ö.8. yüzyıl sonları ile 7. yüzyılın başlarında ölü, mezar odasına giysileri ile birlikte gömülürken, M.Ö.7. yüzyılın ortalarından itibaren yakılmaya başlandığı anlaşılıyor. Anadolu'da kökeni çok eskilere dayanan kremasyon, Frig tümülsüslerindeki oda mezarlarda daha önceden kullanılan iskelet olarak gömmeye tercih edilip, M.Ö.7. yüzyıl ortalarında Frig tümülsüslerinde kullanılmaya başlamasının nedenlerine kesin bir cevap bulunamamıştır. Yapılan sistemli kazılar sonucu ortaya çıkan bilgilere göre, mezar odasının önünde törenlerle yakıldıktan sonra, tipik Frig geleneğine göre yapılan ağaç oda içerisinde, aynen gömü gibi konmaktadır. Yine yapılan kazılar neticesinde bir taraftan mezar odası yapılırken diğer taraftan da belki de günlerce süren ölü yakma törenlerinin yapıldığını açıkça görmekteyiz. Buluç'a göre; buluntular, gerek Hitit yazılı belgelerinde anlatılan 14 gün boyunca süren ölü yakma adetleri, gerekse Homeros'un İlyada destanında dile getirdiği Patraklos ve Hektor için yapılan ölü yakma törenlerini adeta belgelemektedir.⁴⁸ Ankara'daki Frig tümülsüslerinin

46 Fahri Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:28, Ankara 1989, s.14.

47 Fahri Işık, *Frigler Bir Trak Halkının Anadolu'da Doğuşu*, 2002 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konf., Ankara 2003, s.24.

48 Sevim Buluç, "Anadolu'da Kremasyon-Ölü Yakma Geleneği", *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konf.*, 1993, s.84, 91-95.

büyük bir bölümünde ölümler yakılarak, külleri mezar odasına bırakılmıştır. Anıt Kabir I nolu tümülüsünde ağaç mezar odasının kuzey kenarı boyunca yerleştirilmiş pişmiş toprak kaplarının (urne) bazılarında ölü küllerine rastlanılmıştır.⁴⁹ Makridi'ye göre; tümülüsde ceset ve mezara konulan at birlikte yakılmıştır.⁵⁰

Frigler'in ölümlerini gömdükleri yerlerin, oyulmuş mezarlar ya da yığma mezar tepeleri olarak bilinen tümülüslerden oluştuğu bilinmektedir.⁵¹ Bu anıtsal tümülüsler ve kaya mezarları ile bunların içinde bulunan zengin ölü hediyelerinin, Frigler'in ölü kültürüne ve ölü gömme adetlerine verdikleri önemi açıkladığı düşünülür.⁵² Şimdiye kadar Orta Anadolu'da Erken Demir Çağı'na ait tek bir gömü bile bulunamamıştır. Orta ve Geç Demir Çağları için durum yalnızca biraz daha iyidir. Gordion'daki gibi tümülüsler, çoğunlukla Orta Anadolu'nun Demir Çağı'ndaki tipik gömü geleneği olarak düşünülmüştür.⁵³ Ahşaptan küçük bir mezar odasının üzerine toprak yığılması sonucu oluşturulan tümülüs mezar geleneği, önceki dönemlerde Anadolu'ya yabancıydı ve Frigler tarafından muhtemelen Trakya ve Makedonya bölgesinden getirilmiştir. Bu odalar içerisinde cesetler sedirler üzerine yatırılır, yanlarına pek çok armağan bırakıldıktan sonra çatısı örtülen mezar odası bir daha hiç açılmamak üzere toprakla örtülüyordu. Mezarın üzerine yığılan toprağın yüksekliği ölen kişinin önemine göre değişiyordu. Ancak M.Ö.7. yüzyılın sonlarından itibaren Frigler Yunanistan'dan gelen etkiler sonucunda ölümlerini yakmaya başlamışlardır.⁵⁴ Frig kral ailesi ve soylular,⁵⁵ ölümlerini ya kayaya oyulmuş mezarlara ya da tümülüs denen yığma tepelerin altındaki odalara gömerlerdi.⁵⁶ Anadolu'ya yabancı olan böyle ölü-gömme geleneği, M.Ö.9. yüzyılın sonları ya da 8. yüzyılın başlarında, gelişmiş bir biçimde birden bire ortaya çıkar. Bu durum, tümülüs mezarların Frigya'ya dışarıdan, Trakya ve Makedonya'dan gelmiş olabileceğine işaret eder. Gerçekten de Arnavutluk ve Makedonya'da, Orta Tunç Çağı'ndan (M.Ö.1800-1500) itibaren, soylu kişileri gömmek amacıyla tümülüs mezarların kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁷ Frig mezar odaları, mezar eşyaları bakımından da, gömülen kişinin şahsiyetine göre farklılık gösterirler. Mezar odalarına; ahşap, seramik ve madeni eşyalar olmak üzere 3 farklı malzemeden mezar eşyası bırakılmıştır. Mezar eşyaları tarihlemeye önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, mezar odasına bırakılan ölü hediyeleri olarak kabul edilen mezar eşyalarının bir tümülüste çok sayıda bulunması, o tümülüsün eşya bakımından zenginliğinden dolayı,

49 Tahsin Özgüç-Mahmut Akok, "Anıtkabir Alanında Yapılan Tümülüs Kazıları", *Belleten*, 41, TTK Yayınları, Ankara 1947, s.32.

50 T.H.Makridi, "Ankara Höyüklerindeki Hafriyata Dair", *Maarif Vekâleti Mecmuası*, 6, 1926, s.42.

51 Veli Sevin, *Frigler*, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt 2, 1982, s.23.

52 Hasan Tahsin Uçankuş, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, Ankara 2002, s.39.

53 Hermann Genz, "Kızılırmak Bölgesi'nde Demir Çağı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2007, s132.

54 Recep Yıldırım, *a.g.e.*, s.133, 134.

55 Hasan Tahsin Uçankuş, *Tarih Öncesi*, *a.g.e.*, s.572.

56 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, *a.g.e.*, s.252.

57 Hasan Tahsin Uçankuş, *Tarih Öncesi*, *a.g.e.*, s.572.

soylulara ait olduğunu belirtir.⁵⁸ Ölü armağanları çeşitli boylarda tunç mutfak eşyaları, servis kapları, büyük kazanlar ve küçük içki kaplarından meydana gelmekteydi. Bunların dışında tunç kemer ve fibulalar ile zarif kakma mobilyalar bulunuyordu.⁵⁹ Frig oda mezarlarında en bol olarak rastlanan ve Frig madencilikinin dış pazarlarda alıcı bulan bir madeni eşya grubu da elbiselerin omuz kısımlarına konan fibulalar yani çengelli iğnelerdir. Bir ya da üst üste iki iğne ve buna bağlı bir yaydan oluşan fibulalar yalnızca giyimde değil, dini inanç, zenginlik sembolü ve ölü armağanı olarak mezarlarda ve adak olarak da tapınaklarda kullanılmıştır. Gerek işlevsel gerekse süs takıları olması bakımından fibulalar M.Ö.2. binden beri (Orta Miken Devri) kullanılmakta olup, yaygın ve en çok kullanıldığı devir Demir Çağı'dır.⁶⁰ Frigler Anadolu'da fibula kullanan ilk halktır ve bunu Ege'deki Yunanlılar'la olan temaslarından öğrenmişlerdir. Başkent Gordion'da fibulalar çok miktarda bulunmuştur.⁶¹ Orta Miken devrinde gerek Avrupa, gerekse Akdeniz havzasında kullandıkları, bu devir sona ermeden, Kıbrıs, Kilikya ve Ortadoğu'ya ulaştıkları bilinmektedir.⁶² Anadolu'da fibulayı en yaygın kullanan kavim Frigler'dir.

Frig Mezar ve Tümülüsleri

M.Ö.1200 yıllarında Ege Göçleriyle Anadolu'ya geldikleri tahmin edilen Frigler, Anadolu'da bu döneme kadar görmediğimiz bir mezar şeklini de beraberlerinde getirmişlerdir. "Tümülüs" adı verilen Frig mezarlarının anıtsal inşası Frig geleneklerine uygun karakter gösterir. Benzer tümülüsleri, Balkanlar ve Trakya'da rastlanmış olup, Frigliler'in kültür ve tarihleri hakkındaki geçerli açıklamalar bu mezarlardan elde edilmiştir.⁶³ Frig tümülüslerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sayesinde Frigler'in tarihi, arkeolojik ve kültürel kimliği her geçen gün daha da aydınlanmaktadır.⁶⁴ Dağlık Frigya Bölgesi'nde, yüzey arştırmaları kapsamında 35 farklı alanda ve 28 nekropolde yapılan belgeleme çalışmaları sonucunda kaya mezarlarının "khamosorionlar", "arcosoliumlu mezarlar" ve "oda mezarlar" olmak üzere üç ana tipe ayrılmakta oldukları saptanmıştır. Kayaya oyulmuş khamosorionlar "basit çukur mezar" olarak tanımlanabilmektedir. "Kemerli nişli ve tekneli mezar" olarak tanımlanabilen arcosoliumlu mezarlarda diğer mezar tiplerine göre daha az uygulanmış bir düzenlemedir.

58 G.Kenneth Sams-İlhan Temizsoy, *Gordion Rehberi*, s.82.

59 Mary M.Voight, "Gordion Kazıları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2007, s.68.

60 N.Kalaycıoğlu, "Müzemizde Satın Alınan Bir Grup Frig Fibulaları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1987 Yılı*, 1988, s.61.

61 Oscar White Muscarella, "Frig Fibulaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2007, s.175.

62 İlhan Temizsoy, "Mamaderesi Tümülüsüz Kazısı Küçük Buluntular", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılı*, 1993, s.111.

63 Serap Erdoğan, *Gordion Tümülüsleri Işığında Frigler'de Oda Mezarlara Ölü Gömme Gelenekleri*, YLS. Tezi, Konya 2007, s.10.

64 Taciser Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2007, s.12.

Oda mezarlar ise tek odalı ve iki odalı olmak üzere ikiye ayrılmıştı.⁶⁵ 1945 yılında Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok, Ankara'da Anıtkabir alanında 1 ve 2 nolu tümülüs olarak adlandırdıkları Frig tümülüslerini kazmışlar ve bu tümülüslerin mimari ve ölü gömme adetleri hakkında yararlı bilgiler vermişlerdir.⁶⁶ Frig soyluları ölülerini ya kayaya oyulmuş mezarlara ya da tümülüs denen yığma tepelerin altındaki odalara gömerlerdi. Bu tümülüslerin en ünlüsü Gordion'daki Kral Midas'a ait 53 m. yüksekliğinde ve 300 m. çapındaki "Büyük Tümülüs"tür.⁶⁷ Gordion civarında yaklaşık 90 adet tümülüs mezar yer alır. Bunlar önemli bireylerin gömülerini belli eder ve M.Ö.9.-2. yüzyıllar arsına tarihlenir. Bu gömü tipi daha önce Anadolu'da bilinmediğinden, Frigler'in Avrupa'dan gelirken gömü geleneklerini de beraberinde getirdikleri anlaşılmaktadır. Tümülüsler Doğu Avrupa ile Karadeniz'in kuzey ve doğusunda yaygındır. Gordion'daki kazılan tümülüslerin bir kısmı büyük yangının hemen öncesi ve sonrasında yaşamış nesillere aittir.⁶⁸ Frig kültürünün önemli bir bölümünü oluşturan büyük anıtlar da sayıca çoktur. Beşik çatılı bir dikdörtgen yapı cephesi şeklinde tasarlanan bu anıtların cepheleri bazen geometrik motiflerle, bazen de kabartmalarla süslenmekteydi. Bu yapıların en ünlüsü Midas'ın Mezarı olarak tanınan kaya anıtıdır.⁶⁹ Kaya mezarlarının kimilerinde cephe kabartmalarla süslenmişti. Bunlardan en güzeli Afyonkarahisar yakınlarındaki Arslantaş Mezarı'dır. Mezar anıtı adını, ard ayakları üzerinde duran karşılıklı iki arslan kabartmasından alır.⁷⁰ Frig kaya mezarlarının cepheleri de çoğunlukla Urartular'dakiler gibi yalındır. Her iki kültürün tekil sayılabilecek örnekleri olan Doğubayazıt Arslantaş ve Hamamkaya mezar girişleri –içerikte değilse bile- yanlarında kabartma yapılmış olmasıyla karşılaştırılabilirler. En azından kabartmanın yaygın olması, buna karşın mezar girişinin silmelerle çevrelenmesi gündeme yine bir birlik getirir.⁷¹ Örnekleri az olmakla birlikte, Frigya bölgesi plan çeşitlenmesinde de Urartu geleneğini sürdürmeye çalışır.⁷² Ankara'nın önemli bir Frig merkezi olduğunu gösteren diğer bir kanıt da, kent içi ve çevresinde tespit edilen ve sayısı 20 yi bulan tümülüslerdir.⁷³ Tümülüsler, Frigler'in tipik bir ölü gömme geleneği olarak, toplumda önemli konuma sahip kişilere ait ölümlerin zengin mezar hediyeleri ile ahşap malzemelerden hazırlanan mezar odasının içine özenle yerleştirilerek, üstü önce irili-ufaklı taş yığını, daha sonra da toprak yığı-

65 R.Eser Kortanoğlu, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, T.C.A.Ü.Y., Eskişehir 2008, s.29.

66 Tahsin Özgüç-Mahmut Akok, *a.g.e.*, s.27, 56.

67 Tamay Tekçam, *a.g.e.*, s.175.

68 G.Kenneth Sams, "Gordion ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2007, s.53, 55.

69 Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1989, s.234.

70 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, *a.g.e.*, s.252.

71 Fahri Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni", *a.g.m.*, s.16.

72 Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTK Yayınları, Ankara2000, s.102.

73 Mustafa Metin, "Ankara (Ankyra) ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul 2007, s.94.

larak hazırlanan yapay tepeliklerdir.⁷⁴ Frig uygarlığında tümülüsler önemli yer tutardı. Özellikle Gordion ve Ankara çevresindeki tümülüsler önemlidir. Bu tümülüslerin inşa tarzı, ölü gömme usulleri ve hediyeler ana çizgileriyle bir birlik gösterirler.⁷⁵ Daha çok krallar, prensler ve yakınları için yapılan tümülüsler ise Anadolu'ya yabancıdır ve ilk kez Frigler tarafından Trakya ve Makedonya'dan getirilmiştir.⁷⁶ Frig tümülüslerindeki mezar odalarının ahşap mimarisi çok ileri bir tekniğin eseridir. Ölüler önceleri, yakılmadan ahşap sedirler üzerine uzatılmış, M.Ö.7. yüzyılın sonlarından itibaren de, büyük bir olasılıkla batıdan, Yunanistan üzerinden gelen etkilerle yakılmaya başlanmıştır. Ahşap mezar odasına ölü ve ölü armağanlarının bırakılmasından ve ahşap çatının kapatılmasından sonra, odanın üzeri büyük bir yığma tepeyle örtülürdü.⁷⁷ Tümülüslerin büyük bir bölümünde; ana toprağa derin çukurlar açılıyor, bu çukurlar içine ağaç mezar odaları inşa ediliyor, daha sonra ise bu ağaç mezar odasının dıştan bütün etrafı moloz taşlar ile dolduruluyordu. Ölü, ağaç mezar odasına konulduktan ve ölü hediyeleri yerleştirildikten sonra üstüne çatı örtülüyor ve çatının üzerine de büyük bir taş yığını konulup, bunun üzerine de toprak veya kil yığılmak suretiyle tümülüs meydana getiriliyordu.⁷⁸ Tipik bir Frig oda mezarı, ahşap bir evin iç kısmının adeta kayaya yansımastır. Girişi genellikle kayaların ya yerden ulaşılması güç yüksek kesiminde ya da az çok yer seviyesinde yer almaktadır. Az sayıda oda mezarı toprak seviyesinin altındaki kayalara oyulmuştur. Dışarıdan bakıldığında, mezarlar küçük, nerdeyse kare biçimli dikdörtgen girişlerinden tanımlanabilmektedir. Dış cepheleri nadiren kabartmalarla kaplıdır. Mezar odası ise dikdörtgen ya da kare planlıdır. Tavan genellikle iki yana eğimli beşik çatı şeklindedir ve bazen çatı kirişleri, üçgen alınlık, ana mercek gibi kabartma mimari öğelerle süslüdür.⁷⁹ Basit kimi mezarlarda ise oda yerine, ahşapla kaplanmış dikdörtgen çukurlarla yetinilmiştir. Mezarın üzerine yığılan toprağın yüksekliği ölen kişinin önemine göre değişiyordu. 7. yüzyılın sonlarından itibaren Frigler ölülerini, Urartulular'daki gibi, yakmaya başladılar. Tümülüslerde gömü sırasında ve daha sonra ölü kültürle ilgili kimi törenler yapılmaktaydı. Bu nedenle, önlerinde taştan kabartmalarla süslü, sunak türü yapılara yer verilmişti.⁸⁰

Ankara içinden ve yakın çevresinden gelme, üzerlerinde çoğunlukla hayvan resminin ve ikisinde Kybele'nin işli olduğu oniki kabartmanın genellikle tümülüslerin çok yakınında bulunmuş olması; S.Buluç tarafından Frigler'in "tümülüs tipi mezarların önünde dinsel, ölü kültü ile ilişkili bir anıt, sunak, kapı,

74 Numan Tuna, "ODTÜ Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolü'nde Araştırma ve Kurtarma Kazıları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007, s.99-100.

75 Secda Saltuk, *a.g.e.*, s.234.

76 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, *a.g.e.*, s.252.

77 Hasan Tahsin Uçankuş, *Tarih Öncesi*, *a.g.e.*, s.573

78 Serap Erdoğan, *a.g.e.*, s.12.

79 Taciser Tüfekçi Sivas, "Batı Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007, s.80.

80 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, *a.g.e.*, s.254, 255.

stel, sütun gibi yapıtlar yaptıkları geleneğiyle” açıklanmış ve “Kybele” içerikli bu ilginç uygulamanın, “Frig tümülüsleri önünde ölü kültü ile ilgili gömme ve anma törenlerinin yapıldığı anıtları akla getirdiği” yorumuna varılmıştır. Buluç bu görüşünü çarpıcı bir örnekle belgeler: Nemrud Dağ tümülüsüyle.⁸¹ Frigya Bölgesi'nin batıda Afyon'dan başlayarak doğuya Tabal ülkesine kadar uzanan bir bölgeye yayıldığı yapılan sistemli kazılar sonucunda açıklanmıştır.⁸²

Sonuç

Görülüyor ki Frigler, M.Ö.13. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'nun siyasi tarihinde boy göstermeye başlamışlar ve özellikle M.Ö.1. binyıl Anadolu tarihinde etkin bir rol üstlenmişlerdir. M.Ö.1. binyıl Anadolu tarihinde önemli bir rol üstlenen Frigler kendilerine has bir kültüründe yaratıcısı olmuşlardır. Onların meydana getirdikleri kültür ve medeniyet Anadolu'yu etkilediği gibi daha sonraki dönemlerde Batı dünyası da Frig kültür ve medeniyetinden pek çok unsuru alarak kendisine mal etmeyi başarmışlardır. Din bir toplumun en önemli öğelerinden olup her toplumun kendine has bir inanç sistemi vardır.

Frig dini ilk bakışta adeta tek tanrılı bir görünüm verir. Fakat Frigler'in çok tanrılı bir inanç sistemleri vardı. Başlıca tanrıları ise Kybele olarak tanınan Ana Tanrıça ve Men yani Ay Tanrıçasıydı. Ayrıca M.Ö.8. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasında, tanrıçalarının tapınaklarını temsil etmek üzere, yapılmış olan kaya yapıları çok büyük bir emeğin ürünüdürler. Frigler tanrıçalarını o kadar benimsediler ki, tüm devleti onun mülkü saydılar. Tanrıçalarının adına birçok tapınak yaptırdılar ve bunun yanı sıra tapınağın etrafında şehirlerini oluşturdular. Tanrıçaları için yapılan dinsel törenler de dikkate şayandır.

Frig beyleri, ölülerini ya kayalara oyulmuş mezarlara ya da tümülüslere gömerlerdi. Tümülüsler, yani yığma mezar tepeleri, Frig ölü gömme geleneklerini öğrenmemizde çok önemli rol oynarlar. M.Ö..9. yüzyılın sonları ve 8. yüzyıl başlarından, M.Ö.6. yüzyılın ortalarına kadar kullandıkları sanılan tümülüs mezarların büyük bir bölümü Gordion'dadır.

Frigler ölülerini önceleri ahşap sedirler üzerine uzatıp yanına ölünün eşyaları ve armağanlarını da bırakıp o şekilde gömerlerdi. Fakat daha sonra M.Ö.7. yüzyılın sonlarından itibaren de, büyük bir olasılıkla batıdan, Yunanistan üzerinden gelen etkilerle ölüler yakılmaya başlanmıştır. Mezarlara konulan armağanların çokluğuyla ölen kişinin zenginliği arasında doğru orantı vardır.

Sonuç olarak tüm bunlar bize gösteriyor ki, Eskiçağda uzun süre hâkimiyetini sürdürmüş olan Frigler ölümden sonra yaşama inanmış olmakla birlikte, ölüleri için büyük tümülüsler ve mezar odaları inşa etmişlerdir. Aynı zamanda çok tanrılı bir inanca sahip olan Frigler, tanrılarına çok önem verip onların adlarına tapınaklar ve dinsel içerikli törenler yapmışlardır.

81 Sevim Buluç, “Ankara Kabartmaları”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1, Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK. Y., Ankara 1981, s.423.

82 Tahsin Özgüç, *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı*, TTK Yayınları, Ankara 1971, s.73.

Kaynaklar

BERNDT Dietrich, "Caroline Henriette Emilie Haspels ve Frigya", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.

BULUÇ Sevim, "Anadolu'da Kremasyon-Ölü Yakma Geleneği", *1992 Yılı Ana. Med. Müzesi Konf.*, 1993.

BULUÇ Sevim, "Ankara Kabartmaları", *IX. Türk Tarih Kongresi, Cilt 1, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1981.

ÇEVİK Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

ÇIVGIN-YARDIMCI İzzet-Remzi, *İlkçağ Tarihi*, Maya Akademi, Ankara 2007.

DARGA A.Muhibbe, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür Sanat Yayınları, 1992.

DREW-BEAR Thomas, "Yeni Frigçe Yazıtlar", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.

DURMUŞ İlhami, "Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu'da Türk Varlığı", *Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı*, Genelkurmay ATASE. Y., Ankara 2008.

ERDOĞAN Serap, *Gordion Tümülüsleri Işığında Frigler'de Oda Mezarlara Ölü Gömme Gelenekleri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

ESMEN-KISAKÜREK Evin-Arda, *Bizimkiler Anadolu Merkezli Dünya Tarihi, M.Ö. 1800-560 Devletler*.

GENZ Hermann, "Kızılırmak Bölgesi'nde Demir Çağı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.

GLENDİNNİNG Matt, "Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.

GÖNÇER Süleyman, *Afyon İli Tarihi*, Karınca Matbaacılık, Cilt 1, İzmir 1971.

GÜR Selçuk, *Antik Dünya'da Günlük Yaşam*, Yaylacık Matbaası, Antalya 2005.

GÜR Selçuk, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Basım, İstanbul 2007.

IŞIK Fahri, "Batı Uygarlığının Kökeni", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 28, Ankara 1989.

IŞIK Fahri, "Karanlık Dönem'in Aydınlığı ve Frig Sanatının "Anadoluluğu" Üzerine", *Anadolu/Anatolia*, Sayı 24, 2003.

IŞIK Fahri, "Likya Kaya Tapınakları", *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (1995).

IŞIK Fahri, *Doğa Ana Kubaba: Tanrıçaların Ege'de Buluşması*, Akdeniz Medeniyetleri Araş. Ens., 1999.

IŞIK Fahri, *Frigler Bir Trak Halkının Anadolu'da Doğuşu*, 2002 Yılı Ana. Med. Müzesi Konf., Ankara 2003.

KALAYCIOĞLU N., "Müzemizde Satın Alınan Bir Grup Frig Fibulaları", *Ana.Med.Müz. 1987 Yıllığı*, 1988.

KORTANOĞLU R.Eser, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2008.

MACQUEEN J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Y., Ankara 2001.

Görüş

- MAKRİDİ T.H., "Ankara Höyüklerindeki Hafriyata Dair", *Maarif Vekaleti Mecmuası*, 6, 1926.
- MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006.
- MEMİŞ Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007.
- MEMİŞ Ekrem, *Türk Kültür Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.
- METİN Mustafa, "Ankara (Ankyra) ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.
- MUSCARELLA Oscar White, "Frig Fibulaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.
- NEVE Peter, *Hattuşa Stadt der Götter und Tempel, Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, 1993.
- ÖZGÜÇ Tahsin, *Demir Devrinde Kültepe ve Cıvarı*, TTK Yayınları, Ankara 1971.
- ÖZGÜÇ-AKOK Tahsin-Mahmut, "Anıtkabir Alanında Yapılan Tümülsüz Kazıları", *Belleten*, 41, TTK Yayınları, Ankara 1947.
- PARMAN Ebru, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002.
- ROLLER Lynn E., "Frig Dini ve Kült Uygulamaları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.
- SALTUK Secda, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1989.
- SAMS G.Kenneth, "Gordion ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.
- SAMS-TEMİZSOY G.Kenneth-İlhan, *Gordion Rehberi*.
- SEVİN Veli, *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003.
- SEVİN Veli, *Frigler*, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt 2, 1982.
- SİVAS Taciser Tüfekçi, "Batı Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.
- SİVAS Taciser Tüfekçi, "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.
- SİVAS Taciser Tüfekçi, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 1999.
- TEKÇAM Tamay, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.
- TEMİZSOY İlhan, "Mamaderesi Tümülsüz Kazısı Küçük Buluntular", *Ana. Med. Müzesi 1992 Yılı*, 1993.
- TUNA Celal, *Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, Cilt 2, İletişim Y., İstanbul 2002.
- TUNA Numan, "ODTÜ Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolü'nde Araştırma ve Kurtarma Kazıları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.
- UÇANKUŞ Hasan Tahsin, *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia*, Ankara 2002.
- UÇANKUŞ Hasan Tahsin, *Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*, KB.Y., Ankara 2000.
- ULUBAŞ-DAĞ Tolga-Sezgin, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, Kayhan Matbaası, İstanbul 2007.

Gör

Akademik
Bakış

231
Cilt 4 Sayı 7
Kış 2010

ÜNAL Ahmet, "Hititlerde Ölümlere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler", *Anadolu* 19, 1975/1976.

VOİGHT Mary M., "Gordion Kazıları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Y.K.Y., İstanbul 2007.

YILDIRIM Recep, *Eskiçağ'da Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996.

Gazi

Akademik
Bakış

232

Cilt 4 Sayı 7
Kış 2010